

اثر فصلنامه علمی فنی هنری ۷۹

زمستان ۱۳۹۶

شماره استاندارد بین المللی: ۱۶۴۷-۱۰۲۴

شماره استاندارد بین المللی الکترونیکی: ۴۱-۳۵-۲۲

درجه علمی: علمی ترویجی

صاحب امتیاز: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری

مدیر مسئول: جلیل گلشن

سردبیر: مهناز اشرفی

هیئت دبیران (تحریریه): سیدمحسن حبیبی (استاد دانشگاه تهران)، سیدحسین بحرینی (استاد دانشگاه تهران)، فرهاد تهرانی (دانشیار دانشگاه شهید بهشتی)، محمدرحیم صراف (دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی)، مهرداد قیومی بیدهندی (دانشیار دانشگاه شهید بهشتی)، حمیده چوبک (دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی)، علی زمانی فرد (استادیار دانشگاه هنر تهران)، مهناز اشرفی (استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی).

مدیر اجرایی: محمدعلی مخلصی

مدیر داخلی و معاون سردبیر: ذات الله نیک‌زاد

ویراستار: عبدالله مؤذن‌زاده کلور

مترجم: شروین معظمی گودرزی

حروفچینی و صفحه‌آرایی: نوربخش

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

نشانی دبیرخانه: تهران، تقاطع خیابان امام خمینی (ره) و سی تیر،

روبه‌روی موزه ایران باستان، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، پلاک ۲،

پژوهشکده ابنیه و بافت‌های تاریخی فرهنگی

کد پستی: ۱۱۳۶۹۱۳۴۳۱

تلفن: ۶۰-۶۶۷۳۶۴۵۲ (داخلی ۳۴۴)

وبگاه: Journal.richt.ir/athar

پست الکترونیک: atharmiras@gmail.com

قیمت: ۱۲۰۰۰۰ ریال

لیتوگرافی و چاپ: تندیس نقره‌ای

اسامی داوران این شماره:

مهناز اشرفی، علیرضا انبسی، علی صدراپی، بهروز عمرانی، مجید لباف‌خانیک، فتح‌الله نیازی، رضا نوروزی، ذات‌الله نیک‌زاد.

- نقل مطالب مجله/اثر با ذکر مأخذ آزاد است.

- نظر نویسندگان الزاماً نظر مجله نیست.

- این نشریه در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) نمایه می‌شود.

-
- ۳ ■ پژوهشی درباره ساختار معماری بنای آرامگاهی خرّقه در فیروزآباد فارس
حسام‌الدین احمدی، فخرالدین محمدیان، خدیجه شریف‌کاظمی
- ۱۷ ■ بررسی فلزگری کهن در بخش میمه اصفهان، با تکیه بر پتروگرافی سرباره‌های فلزی
علی اعراب، سیدایرج بهشتی
- ۲۹ ■ بازنمایی قنات وقف‌آباد در منظر شهری سده‌های هشتم و چهاردهم هجری شمسی
علی اصغر سمسار یزدی، آمنه کریمیان
- ۴۷ ■ روش‌شناسی تعیین حریم جی باستان اصفهان
ذاکر عاملی
- ۶۱ ■ کرانه‌های جنوبی رود ارس در گذر زمان با نگاهی بر پاکنش فضایی و زمانی استقرارها
سپیده مازیار، علی زلّقی
- ۷۵ ■ بررسی و تحلیل برج مهمان‌دوست دامغان
نگار یوسفی
- ۸۹ ■ گزارش مقدماتی نخستین فصل بررسی و شناسایی باستان‌شناسی شهرستان قلعه‌گنج (بخش چاه‌دادخدا)
محمد مرتضایی، سلمان نجم‌افروز
- ۹۹ ■ تازه‌های کتاب و مجله کتابخانه پژوهشگاه میراث فرهنگی
معصومه ازقندی، ستاره اسحق تیموری

بازنمایی قنات وقف آباد یزد در منظر شهری سده‌های هشتم و چهاردهم هجری شمسی

علی اصغر سمسار یزدی

مشاور ارشد مرکز بین‌المللی قنات و سازه‌های آبی تاریخی، دبیر کانون تفکر آب استان یزد
semsar@icqhs.org

آمنه کریمیان

کارشناس ارشد معماری، گرایش بازسازی پس از سانحه
ameneh.karimian@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۱/۱۴

تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۷/۰۴

چکیده

قنات وقف آباد با حدود ۷۰۰ سال قدمت، تا اوایل قرن حاضر با سازوکار سنتی خود، آب مورد نیاز آشامیدن و مصارف شهری شهر یزد را تأمین می‌کرد. تحولات سالیان اخیر، تغییرات اقلیمی، و تغییر در زیرساخت‌های شهر از جمله تأمین آب آشامیدنی از طریق شبکه لوله‌کشی شهری به تدریج نقش این قنات را در زندگی مردم و فضای شهری کم‌رنگ کرد. فقدان مستندات کافی درباره مسیر دقیق این قنات و سازه‌های آبی مرتبط با آن و ضرورت مستندسازی این سازه تاریخی آبی و تبدیل داده‌های شفاهی موجود به متنی مکتوب درباره آن - که به نظر می‌رسد واپسین سال‌های حیات خود را طی می‌کند - انگیزه انجام این تحقیق شد. در این پژوهش تلاش شده است پس از توضیح مختصری پیرامون قنات وقف آباد، مسیری از آن که در شهر یزد واقع می‌شده است در دو مقطع تاریخی یعنی قرن هشتم هجری شمسی و عصر حاضر، بررسی و مطالعه شود. بدین منظور در وهله اول کتب و متون تاریخی پیرامون قنات وقف آباد و بناها و سازه‌های مرتبط با آن در شهر یزد مورد کنکاش قرار گرفته و سپس مطالعات انجام شده پیرامون حصار و محلات شهر یزد در قرن هشتم بررسی شده است. با توجه به داده‌های مذکور، تصویر فرضی دوبعدی و سه‌بعدی از شهر یزد در قرن هشتم ارائه و مسیر قنات در آن بازنمایی شده است. در بخش دوم متون و اسناد مرتبط با قنات در عصر حاضر مطالعه شده و پس از بررسی وقف‌نامه‌ها و اسناد و مکتوبات پیرامون مسیر قنات و سازه‌های آبی آن در یک صد سال اخیر، با انجام بازدیدهای میدانی سعی در کشف و تدقیق مسیر قنات شده و موقعیت سازه‌های مرتبط با قنات شناسایی شده‌اند. در جریان بازدیدهای میدانی با افراد مطلع و قدیمی محلات مختلف یزد مصاحبه شده و با تطبیق اظهارات این افراد با اسناد و گزارش‌های موجود، تلاش شده مسیر اصلی قنات به صورت دقیق شناسایی شده و بر نقشه دوبعدی شهر یزد پیاده شود.

واژه‌های کلیدی

قنات، وقف آباد، یزد، بازنمایی، سیدرکن‌الدین.

همچنین از موقعیت مکانی سازه‌های بهره‌مند از آب قنات کمک گرفته شد و در نهایت بر اساس اطلاعات مستخرجه، مسیر قنات وقف‌آباد در شهر یزد در دو دوره تاریخی به تصویر کشیده شد. در بازنمایی قنات در قرن هشتم، اماکن شاخص آن زمان جانمایی شد و در نقشه‌های دوره معاصر، سازه‌های آبی موجود و مرتبط با قنات جانمایی شدند.

۱. معرفی قنات وقف‌آباد

سیدرکن‌الدین (متوفی ۷۳۲ق) از رجال مشهور و قاضی یزد در اواخر دوره ایلخانان بود (میرحسینی، ۱۳۸۴: ۱۶۵). در تاریخ یزد جعفری آمده است که سیدرکن‌الدین پس از بازگشت از سفر حج به دیدن استاد قرآن خویش، شیخ محمد بن یعقوب، می‌رود. وی را در حالی می‌یابد که نفس‌زنان از پایاب بالا می‌آید. سیدرکن‌الدین همانجا نذر می‌کند که آب تفت را به در خانه استادش روان کند تا وضو گرفتن برای او راحت شود. بدین منظور او مقداری از آب تفت را می‌خرد و از فراشاه قناتی حفر می‌کند و به در خانه استاد محمد بن یعقوب می‌رساند (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۰۹).

این قنات که توسط مرحوم سیدرکن‌الدین برای مصارف شرب و بهداشت و فضای سبز شهر یزد وقف شده است تا حدود سال‌های ۱۳۵۰ش فعال بود و آب دره فراشاه را به یزد منتقل می‌کرد و اهالی شهر یزد از آن منتفع می‌شدند. البته بعضی مواقع این قنات با کاهش آب‌دهی و یا چالش‌های مدیریتی روبه‌رو می‌شد که به کمک افراد خیر حل و فصل می‌شد و جریان آب مجدداً برقرار می‌شد. آب این قنات همراه آب موسوم به مجموعه قنات «اهرستان» که هر دو از آب‌دهی مناسب برخوردار بودند با یکدیگر ممزوج شده از تفت به سمت یزد جریان می‌یافتند. آب وقف‌آباد در باغ خان از سهم دیگر قنات‌ها (اهرستان) جدا شده و یک شاخه تحت عنوان آب اهرستان و شاخه دیگر به نام وقف‌آباد از سمت جنوب غربی وارد حومه شهر می‌شدند. این دو شاخه در داخل شهر در محلات خیرآباد و عیش‌آباد به موازات هم (اولی در عمق زمین و دومی نزدیک به سطح زمین) جریان داشتند. آب اهرستان در محلات خیرآباد و اهرستان و خرمشاه برای کشاورزی استفاده می‌شد و مازاد آن به رودخانه خشک نواب می‌رسید. شاخه وقف‌آباد پس از گذر از محله خیرآباد، وارد اهرستان شده در کوچه هزاردرخت به دو شاخه تقسیم می‌شد: شاخه شرقی تا محله کوشک‌نو و شاخه غربی تا محله باغ گندم جریان داشت. به طور کلی آب دو شاخه مذکور وقف‌آباد از محلات سر دوراه، پشت باغ، هاشم‌خان، بازار خان، دارالشفاء، لب خندق، مسجد جامع، کوشک‌نو، کوچه بیوک، تخت استاد، چهارمنار، ابوالمعالی، شیخ‌داد، و باغ گندم گذر کرده و بخش عمده‌ای از آنان را تحت پوشش

قنات وقف‌آباد از سده هشتم تا سه دهه قبل در شهر یزد جاری بوده است. این قنات از ارتفاعات نزدیک به روستای فراشاه (اسلامیه) در استان یزد نشأت می‌گیرد و پس از گذر از دره‌ای نسبتاً وسیع در جنوب غربی شهرستان تفت، وارد روستای فراشاه می‌شود. در این روستا پنج رشته قنات دیگر و یک جریان سطحی نیز به جریان فوق می‌پیوندند و از طریق کانالی زیرزمینی به شهر تفت هدایت می‌شود. در شهر تفت مجموعه آب‌های مذکور بر سطح زمین جریان پیدا می‌کنند و نهر موسوم به شاه‌جوی تفت را تشکیل می‌دهند. پس از خروج از شهر، این آب مجدداً وارد کانال زیرزمینی شده و پس از طی مسافتی تقریباً ۱۵ کیلومتری به باغ خان در جنوب غربی شهر یزد می‌رسد. در این محل سهم آب وقف‌آباد از طریق مقسم جدا شده و وارد شهر یزد می‌شود (سمسار یزدی، ۱۳۸۱: ۵۲ و ۵۳).

در مورد مسیر عبوری قنات وقف‌آباد در شهر یزد و سازه‌های آبی مرتبط با آن، اقوال مختلفی وجود دارد. هدف از انجام پژوهش حاضر شناسایی و بازنمایی مسیر دقیق آب وقف‌آباد با استفاده از منابع مکتوب و شفاهی است. در این راستا منابع زیر مورد استفاده گرفته اند:

۱. وقف‌نامه‌ها: رساله جامع/الخیرات از سیدرکن‌الدین (قرن ۸ هجری)، وقف‌نامه آب وقف‌آباد از حسینخان آجودان‌باشی والی یزد (۱۲۵۹ق/ ۱۲۲۲ش) و وقف‌نامه وقف‌آباد (۱۳۲۳ق/ ۱۲۸۴ش)؛
۲. کتاب‌های تاریخی: تاریخ یزد از جعفر بن محمد بن حسن جعفری (قرن ۹ هجری)، تاریخ جدید یزد از کاتب یزدی (قرن ۹ هجری)، جامع مفیدی از مستوفی بافقی (قرن ۱۱ هجری) (تصویر ۱)؛
۳. کتاب‌های معاصر: مرآة التلبدان از اعتماد السلطنه (سال ۱۲۵۶ش)، تاریخ یزد از عبدالحسین آیتی (سال ۱۳۱۷ش)، خاطرات وکیل‌التولیه از نواب رضوی یزدی (۱۳۱۷ش)، یزدنامه از ایرج افشار (۱۳۷۱ش)، یادگارهای یزد از ایرج افشار (۱۳۷۴ش)، محلات تاریخی شهر یزد از محمدحسن خادم‌زاده (سال ۱۳۸۸ش)، یزد عصر صفوی از تشکری بافقی (سال ۱۳۹۲ش)، یزد، شهر من از حسین بشارت (۱۳۹۵ش)؛
۴. تصاویر هوایی سال ۱۳۳۵ش شهر یزد و نقشه‌های قدیم شهر یزد، شامل: نقشه سال ۱۲۷۶ش، نقشه سال ۱۸۵۹ از نیکولای ولادیمیروویچ خانیکوف و نقشه سال ۱۳۴۶ش ترسیم‌شده در مرکز جغرافیای ملی ایران؛
۵. اطلاعات شفاهی افراد محلی.

در ادامه داده‌های به‌دست‌آمده از منابع فوق تلفیق شد و با انجام مطالعه میدانی و مصاحبه با متخصصان و مجریان حوزه قنات و مورخان و پژوهشگران شهر یزد، مورد راستی‌آزمایی و تدقیق قرار گرفت و روایی و پایایی آنها سنجیده شد.

قرار می‌داد. در حال حاضر آبدهی قنات وقف‌آباد نسبت به گذشته کاهش یافته است؛ به گونه‌ای که در خشکسالی‌ها آبی از مظهر آن جاری نمی‌شود و اگر هم آبی داشته باشد (به علت قلت میزان) صرفاً در فراشاه (اسلامیه) به مصرف کشاورزی می‌رسد.

۲. مسیر آب وقف‌آباد از منظر متون تاریخی

رساله جامع‌الخیرات سیدرکن‌الدین که شرحی درباره موقوفات وی است، اولین سند مکتوبی است که به قنات وقف‌آباد اشاره دارد. با توجه به اینکه این قنات از موقوفات خود ایشان است، مهم‌ترین و اصلی‌ترین سند برای شناختن تاریخچه و مسیر قنات محسوب می‌شود. رساله فوق در سال‌های ۷۳۲-۷۳۳ ق نگاهشته و بین سال‌های ۷۳۳-۷۳۴ ق نسخه‌هایی از آن به تسجیل عده‌ای از علما و قضات و نقبای آن دوره رسیده و به تصریح وقف‌نامه، نسخه‌های مذکور به اماکن مختلفی که موقوفات متعلق به آنها بوده (مکه، مدینه، کربلا، و ...) فرستاده شده است. نسخه‌ای از آن که در قرن دهم هجری سوادبرداری شده بود، در سال ۱۳۶۶ ق / ۱۳۲۶ ش از میان دیوار خانه‌ای در عز‌آباد رستاق یزد بیرون آمد (میرحسینی، ۱۳۸۴: ۱۶۴).

در بخشی از رساله در باره قنات وقف‌آباد آمده است:

... و همچنین واقف محترم تمامت قناتی که خود ایجاد کرده و امر احداث آن نموده و آن را بنام وقف‌آباد نامیده و منبع آن در صحراء قریه فراشاه از دهات قهستان یزد در اراضی سفید (بیحاصل) که از طرف آقای صاحب سعید رئیس‌الدین ابوالعلاء ابن ابی نصر عقیل به واقف اعظم انتقال یافته است. و اول مظهر قنات در صحرا و بلوک تفت و نصیری است بانضمام توابع و لواحق آن قنات مزبور را بر کافه مسلمانان وقف کرد که بطور رایگان تمام مردم از آن بهره‌مند شوند و از آب آن بیاشامند و چهارپایان و گوسفندان خود را از آن سیراب نمایند. و اما ممر و مجری و کیفیت مصرف حاصلات از آن مطابق تعیین واقف اعظم است که آنچه او صلاح بداند عمل خواهد شد.

بنابراین ترتیب و رویه آب قنات این است که وارد نهرهایی می‌شود که بطور سراشیب از منبع بمظهر خواهد رسید تا آنکه بشهر یزد برسد و در دروازه مهریجرده که یکی از دروازه‌های شهر یزد است داخل دارالشفاء صاحبیه شود و از آنجا از راه بازار بزرگ جاری خواهد شد و مردم بازار برای پخت‌وپز و سایر احتیاجات خود از آن استفاده بنمایند تا آنکه وارد مسجد جامع جدید و جامع عتیق گردد و از آنجا داخل مدرسه و عماراتی که در اطراف مدرسه واقع است اعم از خانه‌ها و بقاء گردد و از آنجا راهی که بآن سرای اتابکی می‌گویند بخانه معروف به سرای جمال‌الدوله که از متصرفات

مولای اعظم واقف است خواهد شد تا از آن آب آسیای جدید که در آن خانه ایجاد شده است بگردد و از آنجا به قنات مزبور آباد ریخته خواهد شد. مزبور آباد از دهات شهر یزد است که در صحرای قریه آفتابی می‌گردد و با آن زراعت می‌کنند (حسینی یزدی، ۱۳۶۵: ۳۵ و ۳۶).

با توجه به متن فوق، مسیر عبوری آب قنات در قرن هشتم را می‌توان بدین شرح خلاصه نمود: دروازه مهریجرده، دارالشفای صاحبیه، بازار بزرگ، مسجد جامع جدید و جامع عتیق، مدرسه و عمارات اطراف آن (اعم از خانه‌ها و بقاء)، و آسیای جدید در سرای جمال‌الدوله. برخی از اماکن و سازه‌های آبی که در متن به آنها اشاره شده است، در حال حاضر نیز کماکان پابرجا هستند و از برخی دیگر نشانه‌ای وجود ندارد؛ از جمله سرای جمال‌الدوله و آسیای جدید که متأسفانه از ماهیت و موقعیت آنها اطلاع چندانی در دسترس نیست اما دیگر اماکنی که در این رساله به آنها اشاره می‌شود شناسایی شده‌اند. در راستای درک بهتر و عمیق‌تر از موقعیتی که برای قنات در این سند توصیف شده است، تلاش می‌شود توضیحاتی درباره اماکن و سازه‌های آبی مندرج در این وقف‌نامه ارائه شود.

فراشاه: فراشاه با نام کنونی اسلامیه، روستایی است که در هشت کیلومتری جنوب غرب شهر تفت واقع شده است.

بلوک تفت و نصیری: عبدالعظیم پویا با ریشه‌یابی کلمات و بررسی وضعیت جغرافیایی و اقلیمی منطقه نتیجه می‌گیرد که غرض از بلوک تفت و نصیری همان شهر تفت امروز است (پویا، ۱۳۸۰: ۶۸) (تصویر ۱).

دروازه مهریجرده: این دروازه توسط یکی از رؤسای نظامی علاءالدوله کالنجار به نام ابویوسف در قرن پنجم هجری احداث گردید (کاتب یزدی، ۱۳۵۷: ۵۹). امروزه دروازه مهریجرده جنب بازارهای افشار و صدری قرار دارد و به نام دروازه مهریز مشهور است.

دارالشفای صاحبیه: بنای عظیم دارالشفاء به دستور خواجه شمس‌الدین صاحب‌دیوان و توسط خواجه شمس‌الدین محمد تازیکو در قرن هفتم هجری ایجاد شد (افشار، ۱۳۷۴: ۸۰۴). مکان حدودی آن در جنوب مسجد جامع و محله دارالشفاء فعلی و پایین‌تر از بازار شاهی است.

بازار بزرگ: با توجه به مسیر قنات، مقصود از بازار بزرگ همان بازار چهارسوق از مجموعه بازارهای یزد است که مسیر آن کماکان پابرجاست و نیمه‌فعال است.

مسجد جامع جدید: همان مسجد جامع فعلی شهر یزد است که در مقایسه با جامع عتیق، از آن به عنوان مسجد جامع جدید یاد می‌شود. سیدرکن‌الدین در سال ۷۲۴ ق یا بنا بر تاریخ یزد جعفری در ۷۲۸ ق در جهت قبلی مسجد قدیم قطعه‌ای زمین خرید و صفه و گنبد و مقصوره و غرقه‌ها را بنا

نهاد (افشار، ۱۳۷۴: ۱۱۴ و ۱۱۵).

جامع عتیق: احداث جامع عتیق را به گرشاسب بن فرامرز بن علاءالدوله نسبت می‌دهند (جعفری، ۱۳۸۴: ۹۴). وی از دودمان آل بویه است که در سال ۵۰۴ق به حکومت یزد رسید و بنای مسجد را طبق روایت جعفری که بعدها در تاریخ جدید یزد و جامع مفیدی نقل شده است بر جای آتشگاه عصر ساسانی ساخت (افشار، ۱۳۷۴: ۱۱۱). ویرانه‌های این مسجد تا دهه ۳۰ پا بر جا بوده است.

مدرسه رکنیه: جعفری در تاریخ یزد از آن به عنوان ام‌البقاع یاد می‌کند و بیان می‌دارد که این بنا مرکب از مدرسه و رصدخانه و مسجد و بیت‌الادویه بوده است (جعفری، ۱۳۸۴: ۶۱). مدرسه رکنیه امروزه در نزدیکی مسجد جامع قرار دارد و بقعه سیدرکن‌الدین است.

سرای جمال‌الدوله: در هیچ یک از کتاب‌های تاریخ جعفری، تاریخ جدید یزد، و جامع مفیدی ذکری از جمال‌الدوله نشده است و مشخص نیست عمارت مزبور کجا قرار داشته است. در عین حال در «جامع‌الخیرات» از باغی به نام باغ جمال‌الدوله یاد شده است (حسینی یزدی، ۱۳۶۵: ۳۶ به نقل از اسلامی، ۱۳۹۰: ۳۸).

آسیای جدید: احمد کاتب یزدی در تاریخ جدید یزد اشاره می‌کند که ۱۲ آسیا بر مدار آب اهرستان دایر است

و آسیای یازدهم را «آسیای نو» بر می‌شمرد (کاتب یزدی، ۱۳۵۷: ۱۹۵) که احتمالاً غرض از آن، همان آسیایی است که سیدرکن‌الدین اشاره می‌کند. با توجه به اینکه نه در متن جامع‌الخیرات و نه در کتاب تاریخ جدید یزد اشاره‌ای به موقعیت آن نشده و در دو کتاب تاریخ جعفری و جامع مفیدی نیز ذکری از آن نرفته است، موقعیت آن مشخص نیست.

قنات مزویرآباد: به گفته عبدالعظیم پویا منظور از قنات مزویرآباد که در وقفنامه سیدرکن‌الدین مورد اشاره قرار گرفته همان قنات محمودآباد است. محمودآباد روستایی است که در شمال یزد واقع شده و هم‌اینک یکی از محلات یزد محسوب می‌شود. به احتمال زیاد در حوالی انتهای مسیر، آب وقف‌آباد وارد قنات محمودآباد شده با آب این قنات ممزوج میشده و در محمودآباد به مصرف می‌رسیده است. لازم به ذکر است که اختلاط آب دو یا چند قنات در یزد معمول بوده و هدف از آن تقویت آبدهی قنات مقصد بوده است. از جعفری نیز چنین استنباط می‌شود که آب وقف‌آباد پس از مصرف در شهر یزد از طریق قنات محمودآباد به آن روستا می‌رسیده است. ضمن آنکه وی نقل می‌کند، انشعابی از آن به ریگ فیروزی که در انتهای مسیر واقع بوده منتقل می‌شده است (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۷۹).

تصویر ۱. صفحاتی از نسخه خطی تاریخ یزد جعفری متعلق به کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی که در آن ذکر آب تفت و نصیری رفته است.

۱۳[۸۵]: ۵۵۷).

از مشابهت متون این سه کتاب تاریخی می‌توان چنین نتیجه گرفت که آب قنات وقف‌آباد از قرن‌های نهم تا یازدهم هجری قمری در شهر یزد استمرار داشته است. این موضوع خود نشان‌دهنده پایداری این سازه آبی تاریخی در طول مدت زمانی نزدیک به سه قرن است. نکته دیگر آنکه مورخان بعدی با تشریح مسیر قنات وقف‌آباد در مقطع زمانی خود، اطلاعات آن را روزآمد کرده اند که این موضوع نشان‌دهنده توسعه تدریجی مسیر آب قنات و تکامل آن در طول زمان است.

۳. مسیر آب وقف‌آباد و مکان‌ها و سازه‌های مرتبط با آن در قرن هشتم هجری

در این بخش بر اساس مطالبی که پیش از این بیان شد، سازه‌های آبی که از آب وقف‌آباد بهره‌مند می‌شده اند استخراج شده اند. در اینجا ذکر یک نکته در مورد قنات وقف‌آباد ضروری است. طبق گزارش‌ها انگیزه اولیه سیدرکن‌الدین از احداث قنات وقف‌آباد تسهیل دسترسی استادش، محمد بن یعقوب، به آب جاری در سطح زمین در مجاورت منزل استاد بوده است. به نظر می‌رسد اولین سند مکتوب که در آن به این قضیه اشاره شده، تاریخ جعفری است که در آن ضمن توصیف مسیر قنات، عنوان می‌نماید: «از فراشاه قناتی حفر و به در خانه استاد محمد بن یعقوب روان کرد» (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۰۹). به این ترتیب جعفری آخرین نقطه را خانه محمد بن یعقوب و خانقاه کوشکنو ذکر می‌کند. احمد کاتب و مستوفی بافتی نیز در کتب خود آن را تأیید کرده اند، اما در جامع‌الخیرات هیچ اشاره‌ای به این داستان نشده است. به هر روی طبق روایات مذکور، سیدرکن‌الدین برای دیدن استاد خود به منزل و یا خانقاه او مراجعه می‌کند و وی را در حال بالا آمدن از پایاب زارچ مشاهده می‌کند:

«به پرسش او رفت. دید که وی از پایابی بیرون آمده، وضو ساخته و نفس می‌زند» (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۰۹).

«و به دیدن استاد قرآن خود رفت، استاد محمد بن یعقوب، و او را دید که از پایاب زارچ بالا می‌آمد و نفس در او پیچیده بود» (کاتب یزدی، ۱۳۵۷: ۱۱۸).

سید رکن‌الدین که از دیدن این صحنه به شدت متأثر می‌شود تصمیم به احداث قناتی می‌کند که آب آن در شهر روان باشد و آن را تا خانه استاد خود جاری کند.

«...بدر خانه استاد محمد [بن] یعقوب و بخانقاه کوشک نو رسانید» (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۰۹).

«...و به کوشکنو برد و بر در خانه محمد یعقوب بگذرانید» (کاتب یزدی، ۱۳۵۷: ۱۱۸).

«از» «درب کوشکنو» بیرون برد و به خانه محمد یعقوب

پس از رساله سیدرکن‌الدین، تواریخ سه‌گانه یزد مورد بررسی قرار گرفتند. در تاریخ یزد جعفری و تاریخ جدید یزد به قناتی با نام وقف‌آباد اشاره نشده است. اما از آب تفت و نیز آب تفت و نصیری به کرات سخن رفته است. جعفری در تاریخ یزد اشاره می‌کند که آب تفت و نصیری «از دارالشفای و مسجد جامع و رشیدیّه و رکنیه می‌گذرد و به کوشک نو می‌رود» (همان) (تصویر). در تاریخ جدید یزد نیز آمده است که آب تفت و نصیری «به شهر می‌رود و به دارالشفای صاحبی می‌گذرد و از آنجا به در مدرسه وردان روز می‌رود و به دارالفتح و از در مسجد می‌گذرد و تمام شهر سیر می‌کند» (کاتب یزدی، ۱۳۵۷: ۱۹۴). با توجه به اینکه در جامع‌الخیرات اشاره شده است که قنات وقف‌آباد از دارالشفای صاحبیه و مسجد جامع و رکنیه گذر می‌کند، و تنها آب سطحی که از سمت تفت به یزد جریان داشته ترکیبی از آب‌های مختلف را شامل می‌شده که آب قنات وقف‌آباد نیز با آن ممزوج می‌شده، می‌توان استنباط کرد که منظور از آب تفت و نصیری همان آب قنات‌های وقف‌آباد و اهرستان و سایر آب‌های سطحی دیگر است که در فراشاه و تفت با یکدیگر ممزوج شده و از تفت به سمت یزد جاری می‌شده اند.

در کتاب جعفری ابتدا به منشأ آب تفت و نصیری اشاره شده و سپس به آسیاها و باغ‌ها و آب‌انبارها و اماکن متعددی اشاره می‌شود که این آب، یعنی آب تفت یا آب تفت و نصیری از آنها عبور می‌کند (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۷۹). اما متأسفانه در مورد بسیاری از اماکن و سازه‌های آبی اشاره‌شده اطلاعات جغرافیایی کافی در دسترس نبوده و جانمایی آن‌ها در نقشه‌های کنونی شهر یزد امکان‌پذیر نیست. به هر صورت ذکر تعداد قابل توجهی از مکان‌هایی که از قنات وقف‌آباد بهره‌مند می‌شدند نقش حیاتی این قنات را در تأمین آب شرب و بهداشت آن زمان روشن می‌کند.

اماکن و سازه‌های آبی مرتبط با قنات وقف‌آباد که در کتاب تاریخ جدید یزد به آنها اشاره می‌شود تا حد زیادی با اطلاعات مندرج در کتاب تاریخ یزد جعفری مطابقت دارد و محلاتی که به آنها اشاره می‌شود، عیناً یکی هستند؛ با این تفاوت که کاتب یزدی باغ‌ها و مدارس بیشتری را به فهرست جعفری می‌افزاید و تعداد آسیا‌هایی که از آب وقف‌آباد بهره می‌جویند را به جای ده، دوازده دستگاه معرفی می‌کند (کاتب یزدی، ۱۳۵۷: ۱۹۴).

مستوفی بافتی نیز به سیاق کاتب یزدی، تاریخ یزد [جامع مفیدی] را بر پایه کتاب جعفری نوشته است و از این رو آنجا که ابنیه و سازه‌های آبی مربوط به آب وقف‌آباد را برمی‌شمارد، اطلاعاتش تفاوت چندانی با منابع پیشین ندارد. تنها نکته قابل توجه در این کتاب، اشاره به عبور قنات وقف‌آباد از میدان وقت‌الساعت است (مستوفی بافتی،

معلم خود جاری ساخت و آن را «آب وقف‌آباد» نام نهاد» (مستوفی بافقی [۱۳۸۵]: ۵۵۷).

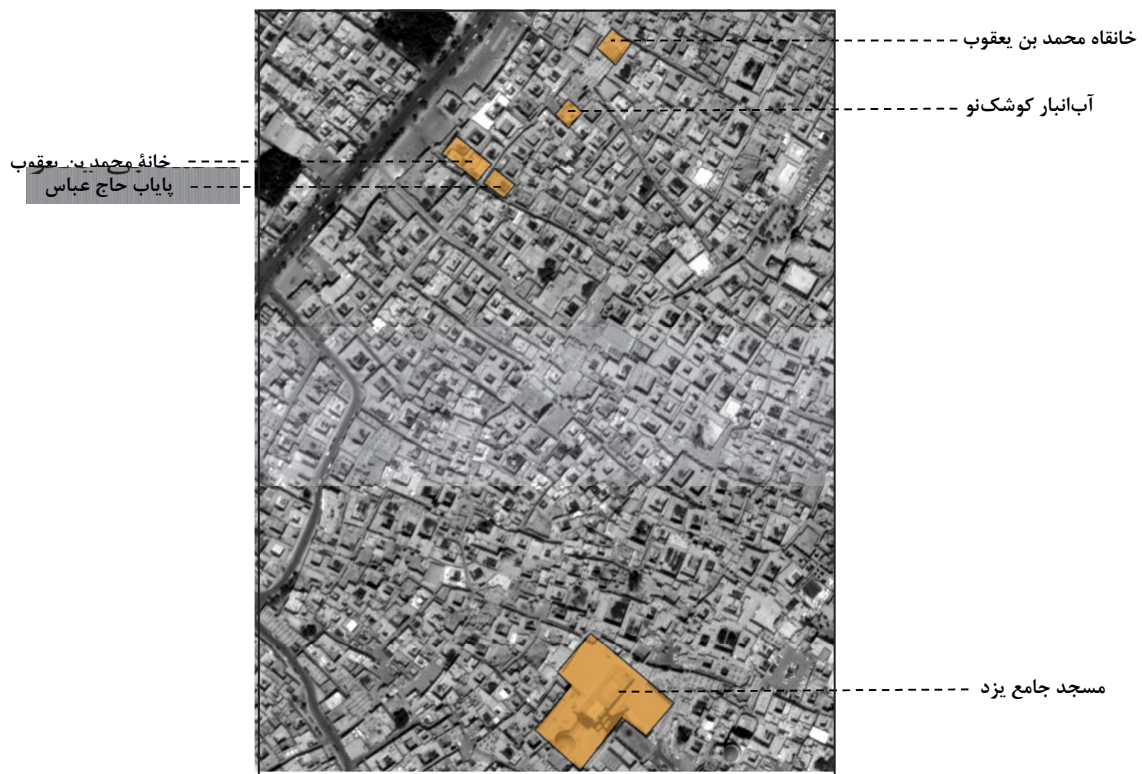
بر اساس متون فوق مشخص است که خانه‌استاد محمد بن یعقوب در محله کوشک‌نو قرار داشته است. با جست‌وجو از اهالی محله کوشک‌نو متوجه شدیم که در نزدیکی آب‌انبار کوشک‌نو و در جوار برج و باروی قدیم شهر، خانه‌ای وجود دارد که ساکنان محله معتقد اند خانه‌استاد محمد بن یعقوب آنجا واقع بوده است. در مقابل این خانه که در حال حاضر از آن به عنوان «خانه کدخدا» یاد می‌شود، پایاب حاج عباس مربوط به قنات زارچ قرار دارد. این پایاب برای دسترسی به آب قنات زارچ که در آن محل در زیر زمین می‌گذرد احداث شده است. خانقاه منسوب به استاد محمد بن یعقوب نیز در فاصله کمی از این خانه قرار دارد که در فهرست آثار ملی ثبت شده است. از آنجایی که مشخصات خانه مذکور با آنچه در کتب تاریخی آمده است همخوانی دارد و با توجه به مجاورت آن با یکی از پایاب‌های قنات زارچ، محتمل است که خانه کدخدا همان خانه‌استاد سیدرکن‌الدین یعنی محمد بن یعقوب باشد. در تصویر ۲، موقعیت خانه و خانقاه محمد بن یعقوب نسبت به مسجد جامع یزد، و پایاب حاج عباس و آب‌انبار کوشک‌نو مشخص شده است.

نظر به اینکه موضوع این پژوهش را مسیر آب وقف‌آباد

در یزد تشکیل می‌دهد، اماکن و سازه‌های آبی بهره‌مند از این آب که در شهر واقع بوده و در اسناد مختلف به آنان اشاره شده است از اهمیت ویژه‌ای برای تدقیق مسیر قنات برخوردار هستند. در جدول ۱، اسامی این اماکن و سازه‌ها به تفکیک چهار سند بررسی شده ارائه شده است.

موضوع دیگری که به تعیین مسیر کمک می‌کند، ساختار فضایی شهر یزد است. آنچه از تجسس پیرامون این ساختار به دست می‌آید در سه دسته محلات تاریخی، حصار و دروازه‌های شهر، و نقشه‌های شهر جای می‌گیرد که در ادامه به شرح مختصر آنان اکتفا می‌شود:

الف. محلات تاریخی: بر اساس کتاب محلات تاریخی شهر یزد (خادم‌زاده، ۱۳۸۸) شهر فعلی یزد ۷۷ محله دارد. در این کتاب به ۱۶ محله نیز اشاره شده که از بین رفته اند. محلاتی که طبق متون تاریخی آب وقف‌آباد از آن‌ها گذر می‌کرده است، بدین شرح هستند: باغستان، صاعديه، مامانوک، دشتوک، یخدان، نوغاباد، مسعودیه، کوچه خطیر، اسکندریه، سرپلک، اهرستان، سر دوراه، کوچه بیوک، چهارمنار، دارالشفاء، ابوالمعالی، چهارسوق، وقت‌الساعت، کوشک‌نو، سرچم، ریگ فیروزی، و محمودآباد. غالب محلات مذکور کماکان پابرجا هستند و از وضعیت و موقعیت دیگر محلات، همچون مامانوک و دشتوک اطلاعات چندانی در

تصویر ۲. موقعیت خانه و خانقاه محمد بن یعقوب در تصویر ماهواره‌ای (جانمایی از: نویسندگان).

جدول ۱. فهرست مکان‌ها و سازه‌های تاریخی که از آب وقف‌آباد بهره می‌برده‌اند (تدوین از: نویسندگان).

ردیف	نام مکان	جامع‌الخیرات، سیدرکن‌الدین، قرن ۸ هجری	تاریخ یزد، جعفری، قرن ۹ هجری	تاریخ جدید یزد، احمد کاتب، قرن ۹ هجری	جامع مفیدی، مستوفی بافقی، قرن ۱۱ هجری
۱	دروازه مهریچرد	✓			
۲	دارالشفای صاحبیه	✓	✓	✓	
۳	بازار بزرگ	✓	✓	✓	
۴	بازار سلطان ابراهیم		✓		
۵	بازار چهارمنار		✓		
۶	مسجد جامع	✓	✓	✓	✓
۷	جامع عتیق	✓			
۸	سرای جمال‌الدوله	✓			
۹	خانه استاد محمد بن یعقوب		✓	✓	✓
۱۰	میدان وقت‌الساعت				✓
۱۱	طغار شرف‌الدین مظفر		✓	✓	
۱۲	دارالفتح		✓	✓	✓
۱۳	باب‌السیاده		✓		
۱۴	حوض مسجد جامع		✓	✓	✓
۱۵	حمام ریحانان		✓		
۱۶	حمام مقابل مسجد جامع		✓		
۱۷	حمام امیر غیاث‌الدین علی			✓	
۱۸	آسیای جدید در سرای جمال‌الدوله	✓			
۱۹	آسیای ملک		✓		
۲۰	آسیای عزالدینی		✓	✓	
۲۱	آسیای کهنه		✓	✓	
۲۲	آسیای ترسا		✓	✓	
۲۳	آسیای کلفر		✓	✓	
۲۴	آسیای خیرآباد		✓	✓	
۲۵	آسیای یوسف خلیل		✓	✓	✓
۲۶	آسیای ده نیم		✓	✓	
۲۷	آسیای نو		✓	✓	
۲۸	آسیای مرتضی		✓	✓	
۲۹	آسیای ضیاء‌الدینی			✓	
۳۰	آسیای حمزه			✓	
۳۱	آسیای استاد			✓	
۳۲	عمارت صاحب اعظم خواجه عمادالدین مسعود		✓		
۳۳	مصنعه مجاور عمارت رئیس تاج‌الدین بن غیاث‌الدین سنغر		✓		
۳۴	مصنعه خواجه نظام‌الدین محمود بن خواجه ضیاء‌الدین محمد امیر شاه ^۱		✓		

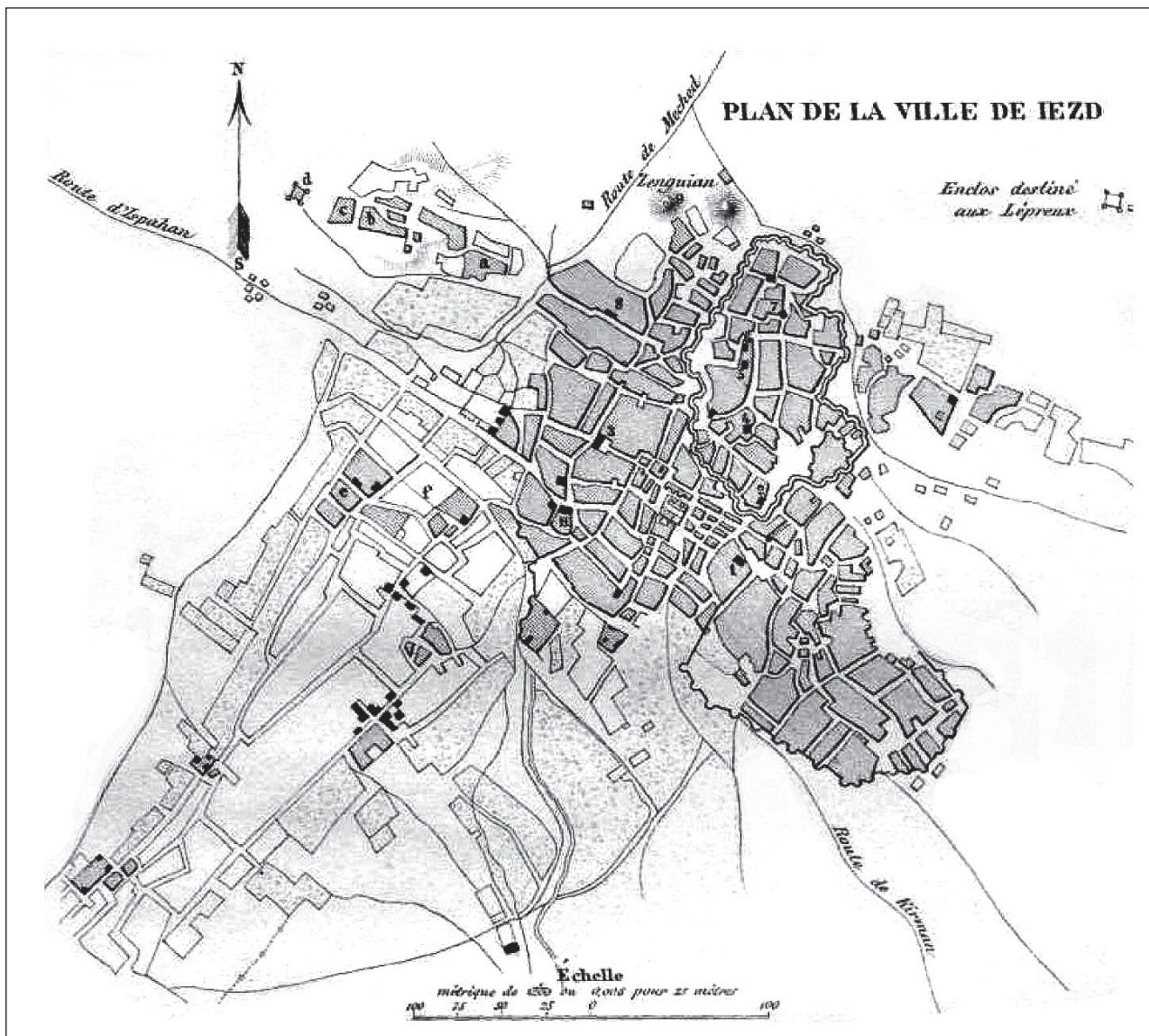
ردیف	نام مکان	جامع‌الخیرات، سیدرکن‌الدین، قرن ۸ هجری	تاریخ یزد، جعفری، قرن ۹ هجری	تاریخ جدید یزد، احمد کاتب، قرن ۹ هجری	جامع مفیدی، مستوفی بافقی، قرن ۱۱ هجری
۳۵	مصنعه مجاور مدرسه باوردیه به قرب اسکندریه			✓	
۳۶	مصنعه مجاور مدرسه حسینیّه در کوچه حسینیان			✓	
۳۷	مدرسه وردان روز	✓			
۳۸	مدرسه رکنیه	✓	✓	✓	✓
۳۹	مدرسه عطاخان			✓	
۴۰	مدرسه رشیدیه	✓			
۴۱	مدرسه مولانا مجد الدین حسن	✓			
۴۲	مدرسه مصلی عتیق	✓	✓	✓	
۴۳	مدرسه عبدالقادریه			✓	
۴۴	مدرسه غیاثیه مشهور به گنبد شیخ کبیر (چهارمنار)	✓	✓	✓	
۴۵	مدرسه قطبیه قاسمیه سرپلک / سرپلوک ^۲	✓	✓	✓	
۴۶	مدرسه خواجه حاجی ابو المعالی	✓	✓	✓	
۴۷	مدرسه حافظیه نوغاباد اهرستان	✓	✓	✓	✓
۴۸	مسجد مقابل مدرسه خواجه شهاب‌الدین قاسم طراز			✓	
۴۹	باغ خواجه سعید			✓	
۵۰	باغ طغانشاهی	✓			
۵۱	باغ گرشاسبی	✓	✓	✓	✓
۵۲	باغ ساباط			✓	
۵۳	باغ فیروزی			✓	
۵۴	باغ لالا			✓	✓
۵۵	خلف باغ عزآباد	✓			

۵۰). وی همچنین برج‌های متعدد ایجاد کرد و مساحت شهر به دو برابر افزایش یافت (کاتب یزدی، ۱۳۵۷: ۷۸). بدین ترتیب شهر یزد در قرن هشتم هجری شمسی محصور و دارای هفت دروازه بوده است که حدود حصار و دروازه‌های آن، در قدیم‌ترین نقشه‌های موجود از شهر (نقشه‌های ۱ و ۲) قابل رؤیت است.

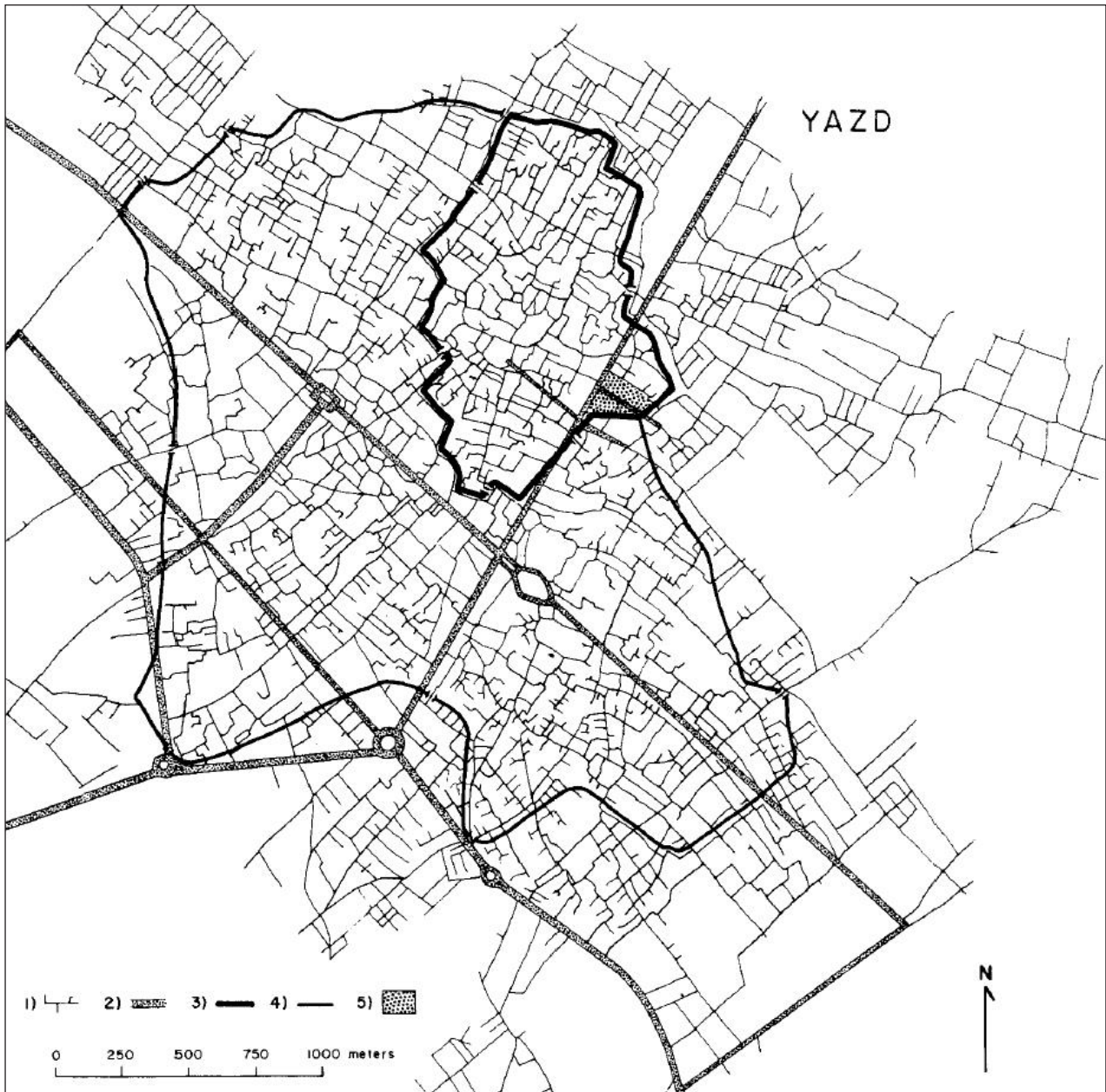
ج. نقشه‌های شهر: در این بخش دو نقشه که از قدیم‌ترین نقشه‌های شهر یزد محسوب می‌شوند، بررسی شده‌اند. این دو نقشه که با عنوان نقشه‌های ۱ و ۲ نشان داده شده‌اند و به ترتیب در سال‌های ۱۸۵۹م و ۱۳۴۶ش ترسیم شده‌اند، هر دو حصار شهر را نشان داده‌اند. و از این حیث نقش مؤثری در بازنمایی مسیر قنات وقف‌آباد ایفا کرده‌اند.

دسترس نیست.

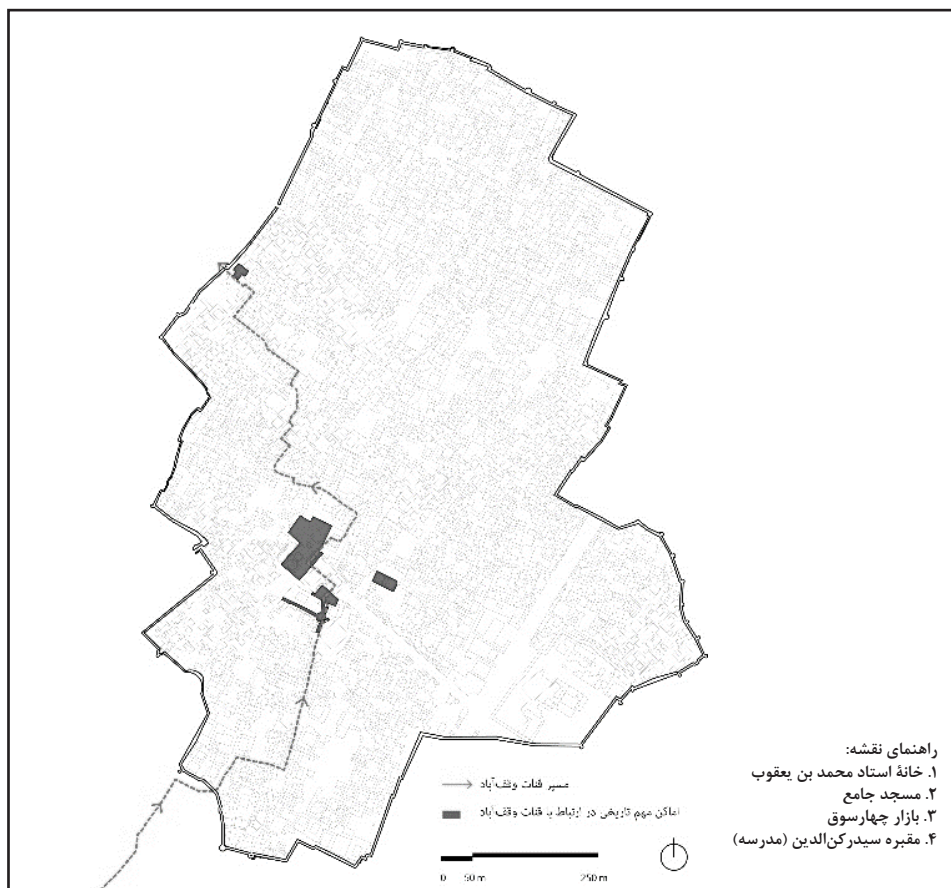
ب. حصار و دروازه‌های شهر: مراجع مختلفی در مورد حصار شهر یزد و دروازه‌های آن مطالبی را بیان کرده‌اند که به اختصار در ادامه به آن پرداخته می‌شود. در تاریخ یزد آیتی اشاره شده است که یزد تا دوره دیالمه مدرب و محصور نبوده است (آیتی، ۱۳۱۷: ۹۱). حصار اولیه شهر یزد توسط چهار سرهنگ ساخته شد، که عبارت‌اند از: دروازه قطربان، کوشک‌نو، مهریجر، و کیا (همان: ۹۲). بعد از سیل معروف سال ۶۷۳ق در یزد، قسمت اعظم حصار خراب شد و اولین مرمت و بازسازی توسط اتابک یوسف‌شاه بن طغی (۶۸۵-۷۲۴ق) بر روی آن صورت گرفت (همان: ۱۱۱). محمد بن مظفر در سال ۷۴۷ق محدوده شهر را گسترش داد و حصار جدید دارای هفت دروازه شد: مهریجر، قطربان، ایلچی‌خان، کوشک‌نو، مادر امیر، سعادت و دروازه نو (جعفری، ۱۳۸۴:

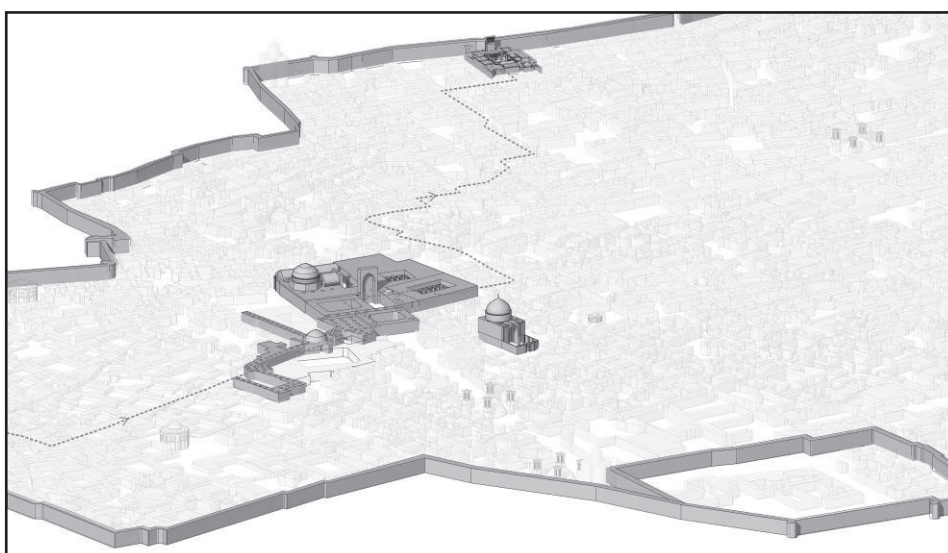
نقشه ۱. نقشه خانیکوف از یزد، سال ۱۸۵۹م. محدوده حصار شهر در قرن هشتم هجری در قاب خطچین مشکی مشخص شده است (مأخذ: Khanikoff, 1862).

نقشه ۲. نقشه شهر یزد، ۱۳۴۶ ش. محدوده حصار شهر در قرن هشتم هجری در داخل قاب خطچین مشکی مشخص شده است (مأخذ: مرکز جغرافیای ملی ایران به نقل از Bonine, 1979).

نقشهٔ ۳. بازنمایی قنات وقف‌آباد در شهر یزد در قرن هشتم هجری (ترسیم از: نویسندگان).

تصویر ۳. بازنمایی قنات وقف‌آباد در شهر یزد در قرن هشتم هجری (ترسیم از: نویسندگان).

جهت درک بهتر ساختار فضایی شهر یزد در قرن هشتم تلاش شد تا تصویری دوبعدی (نقشه ۳) و تصویر سه بعدی (تصویر ۳) از آن بازنمایی شود. آنچه از بناهای یزد قرن هشتم هجری در ارتباط با قنات وقف آباد باقی مانده است، بقایایی از برج و بارو، بخش‌هایی از مسجد جامع، مقبره سیدرکن‌الدین (مدرسه)، بخش‌هایی از بازار چهارسوق، و موقعیت خانه استاد محمد بن یعقوب است. بنابراین در ابتدا محدوده شهر یزد به تصویر کشیده شد، پس از آن تلاش کردیم تا بناهای مذکور روی این نقشه بازنمایی شده و با بهره‌گیری از منابع مکتوب، بررسی‌های میدانی، نقطه نظرات خیرگان محلی، و سایر شواهد مسیر قنات وقف آباد در قرن هشتم بر روی آن نشان داده شود.

۴. مسیر آب وقف آباد و مکان‌ها و سازه‌های مرتبط با آن در قرن چهاردهم هجری

در این بخش به مطالعه و بررسی وضعیت مسیر قنات وقف آباد در ابتدای قرن حاضر پرداخته شده است. در این راستا ابتدا منابع مکتوب مرتبط شامل وقفنامه‌ها و کتب مرتبط مورد کنکاش قرار گرفته، سپس به گفت‌وگو با مطلعان و ساکنان و اهالی سالمند محلاتی که قنات از آن عبور می‌کرده اقدام کرده ایم و در ادامه، سازه‌های آبی که از آب این قنات منتفع می‌شده اند شناسایی شد اند و در نهایت مسیر آب وقف آباد همراه با سازه‌های آبی مرتبط با آن بر روی آخرین نقشه موجود شهر یزد ترسیم شده است.

وقفنامه آجودان‌باشی: یکی از وقفنامه‌هایی که در این رهگذر مورد بررسی کامل قرار گرفته است، وقفنامه حسین‌خان آجودان‌باشی، حاکم وقت یزد است که در سال ۱۲۵۹ق به رشته تحریر در آمده است. بر اساس وقفنامه مذکور، حسین‌خان آجودان‌باشی به سبب ارادتی که به سیدرکن‌الدین احداث‌کننده اصلی قنات وقف آباد داشته است، میزان سه‌هزار جرعه از مجموع ۱۲۳۷۰ جرعه از آب قنات اهرستان را خریداری و برای استفاده مردم یزد وقف می‌کند. به این ترتیب این آب با آب قنات وقف آباد که قبلاً توسط سیدرکن‌الدین نظام‌الحسینی وقف شده است، مخلوط می‌شده و در یزد به مصرف شرب و بهداشت مردم می‌رسیده است. در وقفنامه مذکور آمده است: «در وسط میدان دارالعباده^۱ دریایی وسیع احداث فرموده آنجا را مظهر و مقسم میاه مزبوره قرار داده و باین واسطه رونقی بی‌اندازه و حیوتی تازه بدارالعباده و اهل آن بخشیده» (تصدیقی، ۱۳۸۰: ۵ و ۶).

وقفنامه جدید: این وقفنامه که متأخرترین وقفنامه قنات وقف آباد محسوب می‌شود، در بیستم شعبان سال ۱۳۲۳ ق مطابق با ۲۸ مهر سال ۱۲۸۴ش تنظیم شده است.

به موجب این وقفنامه بخشی از آب قنات وقف آباد توسط تعدادی افراد خیر خریداری و مجدداً وقف می‌شود تا آب قنات وقف آباد که مورد دست‌اندازی قرار گرفته بوده به محل مصرف اولیه آن که تأمین آب شرب و بهداشت اهالی یزد و تأمین آب فضای سبز این شهر بوده است، برسد. متن کامل این وقفنامه در جلد اول مجموعه وزیری به چاپ رسیده است. در بخشی از این وقفنامه آمده است:

...به این نحو که در شهر داخل شده جاری باشد و اهل شهر از هر محله که از برایشان ممکن باشد از آن منتفع شوند بعد از داخل شدن در شهر حوض‌های مساجد و خانه‌ها و حمام و کاروانسراها و آب‌انبارها و مدارس و غیره نموده در رفع حوائج خود صرف نمایند چه آنکه الحال موجود باشد یا بعد از این احداث نمایند و باغچه خانه‌هایی که بقدر سدس قفیز باشد جایز است از آن آب شرب نمایند لکن در شهر بعد از ورود بشهر نه خارج شهر پیش از ورود که حرام است... و هر چه فاضل آید از استعمالات اهل شهر در شهر در خارج از شهر بیرون دروازه خراسان زراعت نموده شرب نمایند (وزیری، ۱۳۴۱: ۱۰۴ و ۱۰۵).

وقفنامه آجودان‌باشی و وقفنامه جدید، گواه این هستند که پنج قرن پس از احداث قنات وقف آباد توسط سیدرکن‌الدین این قنات کماکان جاری و فعال بوده است. کما اینکه در این مقطع زمانی سنت حسنه سیدرکن‌الدین توسط افراد خیر و نیکوکار که از بنیه مالی برخوردار بوده اند، حفظ شده و با تدوین وقفنامه‌هایی موجبات استمرار بهره‌برداری از قنات وقف آباد را با الهام از نیت واقف اصلی آن فراهم آورده اند. و نه تنها قنات وقف آباد را احیا کرده اند، بلکه سهمی از قنات دیگر یعنی قنات اهرستان را به آن افزوده‌اند تا در مقابل نیازهای شهر یزد پاسخگو باشد.

کتاب‌ها: در برخی از کتاب‌های متأخر، از آب وقف آباد و آب تفت^۲ با اتکا به کتب تاریخی که ذکرشان رفت، یاد شده است و غالباً همان مطالب منابع کهن به صورتی دیگر تکرار شده است. در مرآة البلدان اعتمادالسلطنه، اشاره شده که: «و کاروانسرائی در بیرون در مسجد بود که ریسمان فروشان در آن بودند. آن را خریده خراب کرده ساحت در مسجد کرد و ده دکان در یمین و یسار ساحت بنا نمود و در میان ساحت حوضی ساخته آب تفت را در آن جاری کرد» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷ج ۴: ۲۰۴۶).

در تاریخ یزد آیتی داستانی دیدار سیدرکن‌الدین با استادش یعقوب تکرار شده است و نویسنده از وقف آباد بدین صورت یاد می‌کند: «و آب وقف آباد که اول قنات پربرکت کنونی است و اداره شهرداری ما آن را در معرض استفاده شهر گذاشته» (آیتی، ۱۳۱۷: ۱۱۴).

از نکاتی که در وقفنامه‌های قنات وقف آباد بدان اشاره

شده، این است که در صورت مکفی بودن درآمد قنات لازم است مازاد آن صرف برگزاری مراسم روضه‌خوانی در ماه محرم شود و طی آن با شام مفصلی از مستمعان پذیرایی به عمل آید. در تأیید این مطلب در کتاب خاطرات نواب رضوی یزدی که مربوط به اواخر قاجار و دوره پهلوی اول است، آمده: «بعد از آن حکومت هم در اواخر محرم چند روز در دارالحکومه از موقوفه وقف‌آباد روضه‌خوانی کردند» (رضوی، ۱۳۸۸: ۱۱۳۹).

حسین بشارت نیز در کتاب یزد، شهر من بارها به قنات وقف‌آباد اشاره می‌کند و توضیحات مختصری درباره محلاتی که آب قنات از آنها عبور می‌کرده است، ارائه می‌کند. از جمله به محلات پشت باغ، کوچه آب تفت، کوچه خطیب، میدان خان، چهار منار، شیخ‌داد، کوچه چهارمنار (بشارت، ۱۳۹۵: ۳۲-۳۵ و ۶۰) اشاره دارد. وی تصریح می‌کند که قنات وقف‌آباد بعد از میدان خان از طریق یک راهروی زیرزمینی به مسجد جامع ختم می‌شد (همان: ۳۴).

از مستندات فوق می‌توان چنین استنباط کرد که مسیر قنات وقف‌آباد در مقایسه با قرن هشتم هجری در بسیاری از موقعیت‌ها مشابه مسیر قبلی بوده است. مضافاً آنکه مسیر جدید به نحو واضح‌تری در متون هویدا شده است. در این میان وقف‌نامه آجودان‌باشی که میدان دارالعباده را به عنوان مظهر و مقسم جدید قنات معرفی می‌کند، و مطالب استخراج‌شده از کتاب بشارت که از خلال خاطراتش به توصیف شهر یزد و اماکن و محلات آن می‌پردازد، تصویر به‌نسبت روشن‌تری از مسیر قنات در دوره معاصر ارائه می‌دهند.

پس از استخراج داده‌ها از وقف‌نامه‌ها، مستندات و متون تاریخی، بررسی‌های میدانی و مصاحبه با افراد مطلع و شناسایی سازه‌های آبی، داده‌ها به صورت پازل در کنار یکدیگر قرار گرفت و با تلفیق آنها و راستی‌آزمایی، محتمل‌ترین مسیر آب وقف‌آباد از بدو ورود به شهر یزد تا آخرین محل مصرف آن تعریف شد. به این ترتیب و بر پایه منابع یادشده و پژوهش‌های میدانی، مسیر^۵ متأخر قنات وقف‌آباد در شهر یزد به این صورت است: دو جریانی که از باغ خان جدا می‌شد (آب اهرستان و آب وقف‌آباد) به موازات هم و از جانب جنوب غربی وارد شهر یزد می‌شد و از مزارع خیرآباد و عیش‌آباد عبور می‌کرد. هر دو جریان در راستای مشترکی که از آن برخوردار بودند از چند اشترگلو بهره می‌بردند تا هم از زیر جاده‌ها گذشته و هم در صورت کم شدن آب هرکدام، از آن آب جریان دیگر به آن اضافه شود.

جریان آب اهرستان، بعد از گذر از محلات خیرآباد و عیش‌آباد، از جنوب میدان همافر عبور می‌کرد و در جبهه جنوبی خیابان صدوقی به مسیر خود ادامه می‌داد و از جنب مسجد جامع اهرستان، وارد بافت شهری جنوب خیابان

صدوقی و گذرها و باغ‌های پشت مسجد می‌شد و با عبور از خیابان باهنر به خرمشاه می‌رسید. پس از طی مسیری در حدود چهل متر در خیابان بیست و سوم به سمت جنوب تغییر جهت داده و در خیابان بیست و یکم و سپس بیست و دو بهمن به مسیر خود ادامه می‌داد. آنگاه این آب با گذر از آب‌انبار خرمشاه و سربخش‌گاه به جانب شرق روان می‌شد که امروز هم در دو سمت آن درختان توت به چشم می‌خورد. در نهایت، مازاد آب وارد رودخانه نواب می‌شد. این شاخه در شهر یزد همواره در سطح زمین جریان داشت.

جریان آب وقف‌آباد، در خیابان جوکار خیرآباد استمرار داشت و اهالی محل می‌توانستند آب شرب و بهداشت خود را از آن بردارند؛ به گونه‌ای که در خیرآباد چهار پاکنه و سه آب‌انبار از آن منتفع می‌شدند. در عیش‌آباد نیز در کنار دبیرستان تعلیمات اسلامی (مدرسه فقیه خراسانی) یک آب‌انبار و یک پاکنه وجود داشت که از این آب سرشار می‌شدند. مسجد، آب‌انبار و حسینیه عیش‌آباد نیز از این آب بهره می‌گرفتند.

این جریان پس از گذر از عیش‌آباد و عبور از میدان ابوالفضل، از شمال میدان همافر وارد محله اهرستان می‌شد و با عبور از گذرهای شمال خیابان صدوقی به چاه‌قبله می‌رسید. در این محله هنوز هم بقایای درختان توت در مجاورت جویی به چشم می‌خورد که از آن به عنوان مسیر آب وقف‌آباد یاد می‌شود. درختانی که دارای پلاک هستند که نشان از قدمت و اهمیت آنها دارد.

در ادامه این جریان خیابان شهید سیدرضا پاک‌نژاد را قطع کرده و وارد کوچه هزاردرخت می‌شد. و در نیش کوچه همیشه‌بهار (کوچه دو بسم‌الله)، مظهر و مقسم داشت و در مقابل مسجد زاویه در کوچه هزاردرخت دو شاخه می‌شد:

۱. شاخه اول یا شمالی آن با گذر از بلوار سیدمحمد پاک‌نژاد وارد محله کوچه بیوک می‌شد. در این محله از کنار مسجد پیرحسین عبور می‌کرد و پس از گذر از آب‌انبار گلشن وارد کوچه گلشن شده و از طریق کوچه اشتری به کوچه باغ گلشن می‌رسید. بعد از آن از کنار دفتر هواپیمایی در خیابان مطهری می‌گذشت و به وسیله اشترگلو عرض رودخانه را رد می‌کرد و به کوچه شهدا می‌رسید. در انتهای کوچه شهدا با عبور از خیابان شهید رجایی به کوچه مؤذنی (بیست و سوم) رسیده و سپس به جانب شمال تغییر مسیر داده و وارد کوچه شیرغلامی و محله چهارمنار می‌شد. در طول این کوچه، آب‌انبار چهارمنار و حوض ملتکیه را پر می‌کرد و شعبه‌ای از آن از طریق کوچه پروانه وارد محله تخت استاد می‌شد و تا محل پاساژ میلاد نور فعلی جریان داشت. باغ و آب‌انبار تخت استاد از آب وقف‌آباد بهره‌مند می‌شدند.

مسیر اصلی در اواخر کوچه شیرغلامی دو شاخه می‌شد:

• یک شاخه به جانب شمال غرب تغییر مسیر می‌داد و از طریق کوچه شهید جواد کدخداپور (بیدآباد/ پیر علم) به کوچه نقیب پور می‌رسید که در نبش آن حمام کلاهدوز واقع است. این شاخه با عبور از خیابان انقلاب به محله شیخداد وارد می‌شد. خیابان اصلی محله شیخداد را تا به انتها پیش می‌رفت و در طول مسیر سه آب‌انبار ابوالمعالی و دروازه شیخداد و سلطان شیخداد از آن مستفید می‌شدند. آنگاه از گذر تاریخی شیخداد (متعلق به قرن هفتم هجری) و حمام شیخداد عبور می‌کرد و در کوچه‌های محله شیخداد بنا به مدار آب، تقسیم می‌شد. در نهایت به محله باغ گندم و محل کلوب بیست و دو بهمن فعلی می‌رسید.

• شاخه دیگر کوچه شیرغلامی را تا به انتها می‌پیمود، از خیابان انقلاب گذر می‌کرد و از طریق کوچه دادگستری به محله ابوالمعالی می‌رسید. سپس در انتهای کوچه دادگستری به سمت شرق تغییر مسیر داده و وارد خیابان شهید علازاده می‌شد. در انتهای این خیابان مجدداً جانب شمال را در پیش گرفته و وارد خیابان باغ گندم می‌شد. آنگاه از بازار ابوالمعالی می‌گذشت و به محله شیخداد می‌رسید و به موازات شاخه قبلی و در راستای شمال شرق به مسیر خود ادامه می‌داد. آنگاه از خیابان ناصر حاتمی می‌گذشت و تا نزدیکی خیابان شهید فلاح حسینی و کلوب بیست و دو بهمن جریان داشت.

۲. شاخه دوم یا جنوب شرقی از خیابان مجید حریری در جنوب کارخانه اقبال سابق و پارک علم و فناوری فعلی عبور می‌کرد و با گذر از رودخانه نواب به کوچه شهید بکایی و محله پشت باغ می‌رسید. در کوچه شهید بکایی پس از طی مسیری کوتاه از کنار پارک چهارده معصوم فعلی (احتمالاً باغ امیرزا عباس صراف بمی) به سمت شمال و کوچه خطیب تغییر مسیر می‌داد. سپس از کنار مدرسه دخترانه نیک‌پور فعلی (مدرسه هدایت سابق) تا مسجد بزرگ پشت باغ جریان داشت و حوض کنار مسجد را پر می‌کرد و حمام پشت باغ هم از آن بهره‌مند می‌شد.

در ادامه این شاخه از خیابان شهید رجایی عبور می‌کرد و به کوچه آب تفت می‌رسید، که در سرتاسر کوچه درختان توت بود. نبش سه‌راهی انتهای کوچه آب تفت (ساباطی) که به سمت محله هاشم‌خان می‌رود) خانه بشارت قرار دارد که آب وارد حیاط آن می‌شد. آب تا این‌جا به صورت روباز حرکت می‌کرد و پس از آن آب از طریق راهرویی در زیر زمین جریان داشت. سپس از کوچه‌های نواب و شانزدهم و چهاردهم می‌گذشت و از طریق اشترگلو به پشت حسینی میرقطب می‌رسید. از پشت حمام منیر و از مجتمع توریستی ابراهیمی فعلی (خانه نواب سابق) عبور می‌کرد و از طریق کوچه میرقطب به حوض میدان خان می‌رسید. در ادامه آب

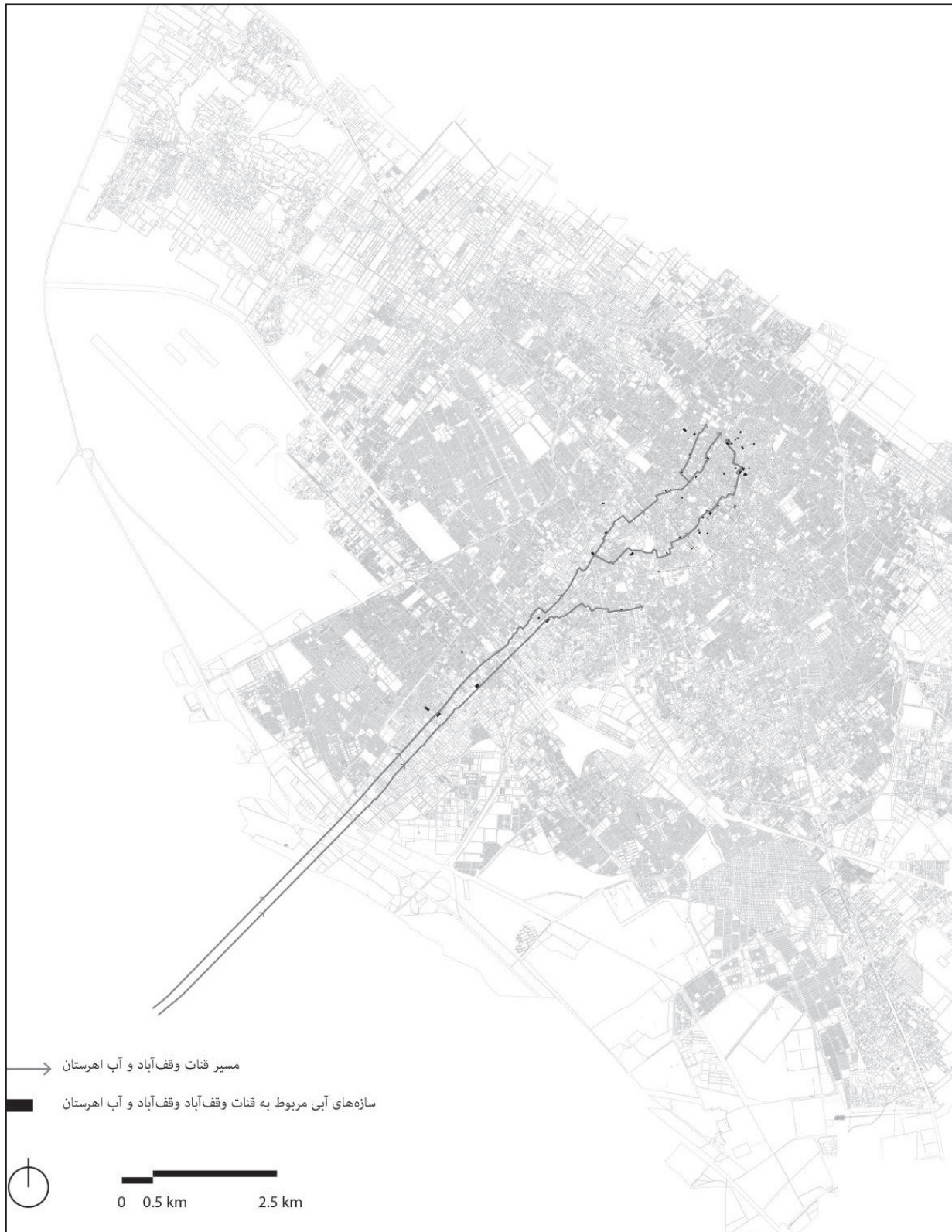
وارد مدرسه طلاب (شفیعیه) در کنار میدان خان می‌شد. بعد از میدان خان، جلوی بازار مسگری به کانال زیرزمینی هدایت می‌شد و در خانه نواب رضوی رو می‌آمد و آب‌انبار کوچه آشتی‌کنان را پر کرده، به خانه ریسمانی می‌رفت و از آنجا به مسجد جامع می‌رسید.

مسیر آب وقف‌آباد از بازار مسگرها تا مسجد جامع ابتدا از گذر کاروانسرای روشن و سپس کوچه لب خندق بود. در ادامه آب وارد کوچه دارالشفای می‌شد. آنگاه به کوچه چهارسو و بازار شاهی می‌رسید و از کنار کتابخانه وزیری فعلی عبور می‌کرد و وارد حیاط مسجد جامع می‌شد. آنگاه از جبهه شمال شرق مسجد خارج می‌شد و از کوچه شهید شیخ‌زاده و کوچه کمال‌الدین به کوچه شاه ابوالقاسم می‌رسید. سپس از کوچه باغ به کوچه پشت آب‌انبار می‌رفت و در مقابل پایاب زارچ (پایاب حاج عباس) به سمت شمال غرب تغییر مسیر می‌داد. در اینجا از کوچه کنار خانه کدخدا (احتمالاً خانه استاد محمد بن یعقوب) عبور می‌کرد و در نهایت به خیابان سید گل‌سرخ می‌رسید.

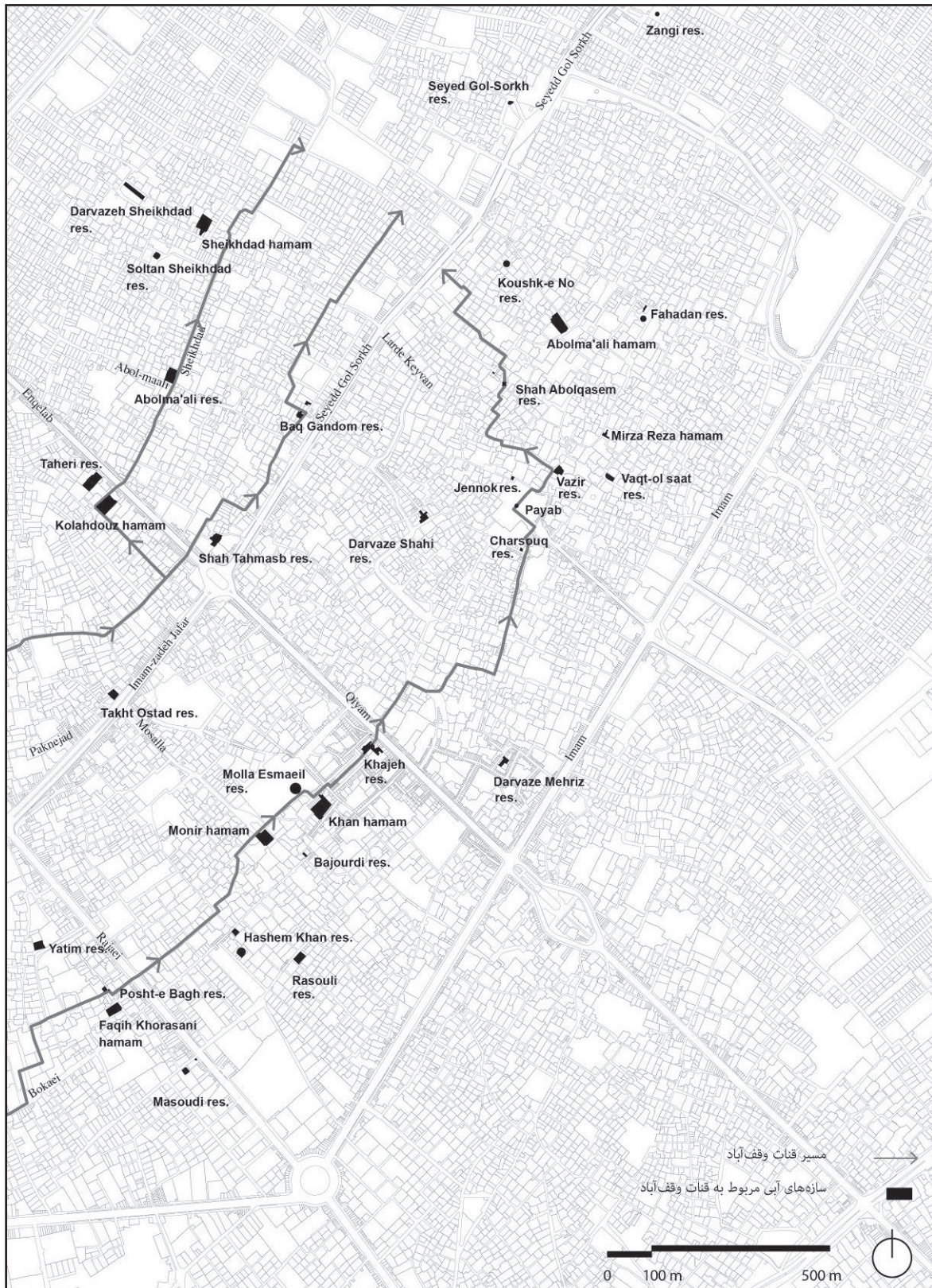
به این ترتیب دو شاخه اصلی قنات مذکور در سطح شهر یزد جریان داشته است، شاخه اول (شاخه شمال غربی) که خود بعداً به دو شاخه مجزا تقسیم می‌شده به محله باغ گندم ختم می‌شد. و اما شاخه دوم (که در راستای جنوب شرقی امتداد داشت) به محله سید گل‌سرخ می‌رسید. بعضی از مطلعان محلی معتقد اند که این شاخه‌ها در نهایت به یکدیگر رسیده و اراضی‌ای را که در شمال شرق شهر یزد قرار داشته مشروب می‌ساخته است. احتمالاً ریگ فیروزی نیز شامل همین اراضی می‌شده است. منطقی که احتمال به هم پیوستن شاخه‌ها به همدیگر را تقویت می‌کند، در ضرورت تجمیع آب قنات و فراهم آوردن حجم لازم برای آبیاری اراضی و استفاده در کشاورزی نهفته است.

در نقشه ۴، مسیر آب وقف‌آباد در قرن معاصر بر روی نقشه فعلی شهر یزد قابل مشاهده است و در نقشه ۵، بخش انتهایی مسیر قنات بزرگنمایی شده و سازه‌های آبی‌ای که از آن منتفع می‌شده اند، نشان داده شده است.

در این بخش تلاش شد مسیر قنات وقف‌آباد با احتمال قریب به یقین ترسیم شود. درباره نقطه انتهایی مسیر قنات روایات متعددی وجود دارد. اکثر مردم آن را تا مسجد جامع و برخی تا کوشک‌نو به خاطر داشتند. در عین حال برخی هم اشاره کردند که از محلات اشاره‌شده نیز پیشتر می‌رفته است. به هر روی باید توجه داشت که تعیین نقطه پایانی برای آب جاری عملاً امکان‌پذیر نیست، مگر اینکه وارد مکانی خاص یا زمین‌های کشاورزی شود. در غیر این صورت معمولاً به تدریج از حجم آب کاسته می‌شود تا به صفر می‌رسد. در مورد مسیر آب وقف‌آباد در دوره معاصر، از آنجایی که بر اساس مستندات

نقشه ۴. مسیر کلی قنات وقف آباد و آب اهرستان در شهر یزد (ترسیم از: نویسندگان).

نقشه ۵. بزرگنمایی بخش انتهایی مسیر قنات وقف‌آباد و سازه‌های آبی مربوط به آن در شهر یزد (ترسیم از: نویسندگان).

و نظر ساکنان، احتمال جاری بودن آن تا کوشک‌نو بسیار بالاست، این مکان به عنوان نقطه پایانی در ترسیمات در نظر گرفته شد.

۵. جمع‌بندی

بیش از چهل سال از آخرین زمانی که آب قنات وقف‌آباد در داخل شهر یزد جاری بود، می‌گذرد. ردیابی و پیاده‌سازی آخرین مسیر قنات پیش از خشک شدن آن بر روی نقشه یزد به شهرد و نشانه‌های فراوانی احتیاج دارد. در حال حاضر جز سازه‌های آبی مرتبط که از آب آن بهره‌مند می‌شده‌اند، عنصر فیزیکی دیگری که به عنوان نشانه قابل اتکا باشد، وجود ندارد. در برخی محلات، جوی‌ها، باغ‌ها، مزارع، و درختان توت کهنسال نشانه‌هایی هستند که بقایابی از گذشته‌های نه چندان دور مسیر قنات محسوب می‌شوند. اما این آثار هم جز با اتکا به خاطره اهالی مسن قابل استناد نیستند، چرا که می‌توانند مربوط به قنات‌ها و مجاری دیگر باشند که در برخی محلات با مسیر آب وقف‌آباد همپوشانی داشته‌اند. از طرفی از آنجایی که آب وقف‌آباد در بخشی از مسیر در زیر زمین جریان داشته است، خاطرات ساکنان مسن هم به تنهایی جوابگو نیست.

از این رو در پژوهش حاضر دو نوع روش تحقیق اتخاذ شد. در بخش اول مطالعه بر روی مسیر و سازه‌های آبی مرتبط با قنات از طریق مطالعه مستندات، وقف‌نامه‌ها و کتب قدیمی و جدید صورت گرفت و مسیری تقریبی در ذهن پژوهشگران شکل گرفت. در بخش دوم تلاش شد با بررسی میدانی و مصاحبه با اهالی مسن محلات و مطلعان امر، مسیر تقریبی تدقیق شده و هرچه بیشتر به واقعیت نزدیک شود. طبقاً در برخی موارد داده‌های جمع‌آوری‌شده در تعارض با یکدیگر بودند. در این موارد با انجام پژوهش عمیق‌تر و استدلال بر اساس دیگر یافته‌ها، گزینه‌ای در نظر گرفته شد که از روایی و پایایی بیشتری برخوردار بود. بر اساس متدولوژی به کار گرفته‌شده، مسیر قنات وقف‌آباد در شهر یزد در اوایل قرن حاضر تعیین و روی نقشه فعلی شهر یزد پیاده شد.

دستاورد دیگر این پژوهش ارائه تصویری فرضی و اولیه از شهر یزد در قرن هشتم هجری و در زمان احداث قنات وقف‌آباد است. تاکنون در این زمینه تحقیق مستندی انجام نشده و شبیه‌سازی‌ای از یزد تاریخی قرن هشتم انجام نگرفته است. انجام این امر با الهام از پروژه‌های مشابه که در مورد سایر شهرهای ایران و یا خارج از ایران صورت گرفته و همچنین بر پایه مستندات مربوط به توصیف فضای شهر یزد در کتب تاریخی و دیگر اسناد مرتبط میسر شد. لازم به ذکر است که مسجد جامع یزد از مستند تصویری در دوره‌های مختلف تاریخی^۶ بهره‌مند است که در شبیه‌سازی

تصویری شهر یزد از آن استفاده شده است. همچنین در این راستا، محدوده شهر نیز بر اساس تطبیق نقشه‌های تاریخی از برج و باروی قدیم شهر و دیگر مستندات تاریخی تعیین شد. بدیهی است با گذر زمان و دریافت اطلاعات دقیق‌تر از متون تاریخی و پژوهش‌های روزآمدشده، امکان تدقیق مجدد بازنمایی مذکور وجود خواهد داشت. نظر به اینکه حدود ۷۰ رشته قنات در زیر شهر یزد جاری بوده که در حال فراموش شدن هستند، پیشنهاد می‌شود روش‌شناسی به کار رفته در این پژوهش در مورد آنان به کار گرفته شود و مسیر یکایک آنها همراه با سازه‌های آبی مرتبط شناسایی مستند شود.

تشکر و قدردانی

از استاد عبدالعظیم پویا (محقق و پژوهشگر)، استاد حسین مسرت (یزدشناس و پژوهشگر)، دکتر محمدحسن میرحسینی (استاد تاریخ پردیس علوم انسانی دانشگاه یزد)، دکتر کاظم ماندگاری (استاد دانشکده هنر و معماری دانشگاه یزد)، آقای محمدحسین جوکار (متصدی قنات اهرستان)، آقای محمدرضا فیاض (مقنی و استادکار برجسته قنات)، آقای حسین بشارت (پژوهشگر و مطلع محلی)، آقای محمدرضا انتظاری (رییس مجموعه کتابخانه و موزه وزیری یزد)، آقای داریوش بهمدی (از محله اهرستان)، آقای محمد حسن علمدار (از محله کوچه بیوک)، آقای محمد نوری‌زاده (از محله تخت استاد)، آقای جلال سبز (از محله چهارمنار)، آقای پاپوش (از محله شیخ‌داد)، آقای بکائی و آقای محمود ضرابی (از محله پشت باغ)، آقای رضا امیربان (متصدی مسجد پشت باغ)، آقای سیدعباس مشتاقیون و آقای علی حیدری (از محله هاشم‌خان)، آقای محمود نواب (از محله میرقطب)، آقای نایب و آقای احمد سامعی (از محله کوشک‌نو)، خانم الهه گلزاری و آقایان محمد صالح سمسار یزدی و امیرمحمد حیدری (از مهندسين مشاور تمدن کاریزی).

پی‌نوشت‌ها

۱. این آبانبار با آبانبار خواجه‌ای که در بازار خان قرار دارد، متفاوت است.
۲. در تاریخ یزد جعفری، پلک و در تاریخ جدید یزد پلوک ذکر شده است.
۳. اسلامیه به استناد گفت‌وگو با سمسار یزدی و همدانیان بیان می‌دارد که احتمالاً منظور از این میدان، میدان خان است که در آن زمان هسته مرکزی جدید شهر (پس از مسجد جامع و امیرچخماق) محسوب می‌شده است (اسلامیه، ۱۳۹۰: ۴۵).
۴. در بعضی مراجع به جای استفاده از ترکیب «آب وقف‌آباد»، ترکیب «آب تفت» به کار گرفته شده است که منظور از هر دو یکی است. ترکیب آب تفت اشاره به هم آمیختن آب قنات وقف‌آباد و یک چهارم آب قنات اهرستان دارد که به منظور تقویت آب

وقف آباد، وقف شده است.

۵. برای مشخص کردن دقیق مسیر از عناوین جدید خیابان‌ها، معابر و مکان‌ها (که اکثراً در گذشته وجود نداشته اند) استفاده شده است. بعضی از این اسامی در اوایل این قرن نیز وجود داشته اند، ولی عمدتاً جدید هستند.

۶. نگاه کنید به: آزموده، مریم. (۱۳۹۱). «سیر، روند ساخت و تاریخچه مسجد جامع کبیر یزد از ابتدا تاکنون». در کتاب مسجد جامع کبیر یزد. به کوشش حسین مسرت، زیر نظر بهرام رضایی چراتی، یزد: اندیشمندان یزد.

منابع

- اسلامی، مهدیه. (۱۳۹۳). قنات و شهر یزد: تحلیل نقش قنات وقف آباد در چرخه حیات و شکل شهری. رساله کارشناسی ارشد در رشته مطالعات معماری ایران. استاد راهنما: دکتر زهرا اهری، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، تهران.

- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۷). *مرآة البلدان*. به کوشش: عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران

- افشار، ایرج. (۱۳۷۴). *یادگارهای یزد: معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی*. یزد: خانه کتاب یزد.

- آیتی، عبدالحسین. (۱۳۱۷). *تاریخ یزد*. یزد: چاپخانه گل بهار.

- بشارت، حسین. (۱۳۹۵). *یزد شهر من: مروری بر پیشینه و پیشه‌های شهر تاریخی یزد*. یزد: انتشارات شاهنده.

- پویا، عبدالعظیم. (پاییز و زمستان ۱۳۸۰). «بازشناسی نام و نام‌گذاری تفت». در *مجله فرهنگ یزد*، ش ۱۲ و ۱۳، ص ۶۸-۶۳.

- تصدیقی، محمدرضا. (۱۳۸۰). *یادگار ماندگار: مجموعه موقوفات یزد*. تهران: موسسه انتشارات ستایش.

- جعفری، جعفر بن محمد. (۱۳۸۴). *تاریخ یزد*. به کوشش ایرج افشار. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- خادمازاده، محمدحسن. (۱۳۸۸). *مجلات تاریخی شهر یزد*. ترجمه به انگلیسی زهیر متکی. تهران: سبحان نور.

- حسینی یزدی، سیدرکن‌الدین. (۱۳۶۵). *جامع‌الخیرات*. ترجمه جعفر غضبان. یزد: اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه.

- رضوی، محمد. (۱۳۸۸). *خاطرات و کیل‌التولیه (میرزا محمد نواب رضوی)*. به کوشش علی‌اکبر تشکری بافقی. تهران: سخن.

- سمسار یزدی، علی‌اصغر و زهره چراغی. (۱۳۸۱). «بررسی جنبه‌های فنی و تاریخی قنات وقف‌آباد». در *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی انسان و آب*. رامسر، ۱۳۸۲. تهران: پژوهشکده مردم‌شناسی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۸۳.

- کاتب یزدی، احمد بن حسین. (۱۳۵۷). *تاریخ جدید یزد*. به کوشش ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.

- مستوفی بافقی، محمد مفید. (۱۳۸۵). *به کوشش ایرج افشار*. تهران: اساطیر.

- میرحسینی، محمدحسن. (زمستان ۱۳۸۴). «نکته‌یابی از وقف‌نامه جامع‌الخیرات». در *فرهنگ*، ش ۵۶، ص ۱۶۳-۱۸۴.

- وزیر، سیدعلی‌محمد. (۱۳۴۱). *مجموعه وزیر*. ج ۱. یزد: انتشارات کتابخانه عمومی وزیر.

Bonine, Michael E. (1979). "The Morphogenesis of Iranian Cities". in *Annals Of The Association Of American Geographers*, Vol. 69, No. 2, June 1979, Printed in U.S.A.

Khanikoff, Nicolai de. (1862). *Memoire Sur La Partie Meridionale De L'Asie Centrale*. Imprimerie de L. Martinet, rue Mignon, 2. Paris.

Re-identification of Vaqfabad Qanat in Yazd An Urban Landscape in eighth and Fourteenth Centuries Hegira

Ali-Asghar Semsar Yazdi

Senior Advisor to the International Centre on Qanats and Historic Hydraulic Structures,

Secretary to Water Think Tank of Yazd Province

Ameneh Karimian

M.A. in Architecture (Reconstruction after the Incident)

Abstract:

The 700- year old Vaqfabad qanat supplied a part of the drinking water and irrigation of greenery of Yazd through its traditional mechanism till the early years of the recent century. Changes in climate, urban infrastructure including urban water supply system as well as other changes reduced the role of this qanat in the people's life and urban space. Lack of sufficient documents about the precise direction of this qanat and its related hydraulic structures and the urgent need for documentation of its tangible and intangible aspects as well as documentation of this oral knowledge especially when this qanat is at its ending years ended in carrying out the present research. This paper tries to provide a brief history of Vaqfabad qanat and the direction which passed through the city of Yazd in two historical periods, i.e., 8th and 14th centuries Hegira. In doing so, first of all, historical books and texts about Vaqfabad qanat and other related structures in Yazd were investigated. Later, to have a better understanding of the spatial structure of city of Yazd in the 8th century, researches on city wall and its neighbourhoods in the said century were examined. With regard to the generated data, a two-dimensional image and then a three-dimensional one of the city in the 8th century H. were produced through which the direction of the qanat re-identified. In the second part, texts and documents related to the same qanat in the present century Hegira were also studied. Later, deeds of endowment (*VAQF*), documents and writings about the direction of qanat and its hydraulic structures within the recent century as well as field investigations for finding the precise direction of the qanat led in positioning the direction and situation of other relevant structures. During the field investigations, number of interviews have been done with knowledgeable persons and elders of different neighbourhoods of Yazd. Next, these interviews were compared with the existing documents and reports. We tried to identify the main direction of the qanat and overlap it on the two-dimensional map of the city. This article provides not only the most precise direction

Main Runnel of Taft Qanat in Yazd

of Vaqfabad qanat in city of Yazd and its related hydraulic structures and overlapping it on the present map of the city, but also a hypothetical image of Yazd in the 8th century H. was generated based on situation of its historical structures including fortification and other places. Afterwards, the direction of qanat in the said century was overlapped on the hypothetical map the city of the same time. Considering the fact that no documented research about the simulation modelling of Yazd in the 8th century has been done, this research has been carried out through similar researches for other cities of Iran and/or abroad as well as documents concerning the spatial structure of Yazd.

Keywords: *Qanat, Vaqfabad, Yazd, re-identification, Seyyed Rokneddin.*

ATHAR

SCIENTIFIC, TECHNICAL and ART QUARTERLY

SCIENTIFIC, TECHNICAL & QUARTERLY

No. 79,

Winter 2018

Abstracts

- **A Research on Architectural Structure of Khergheh Mausoleum in Firouzabad of Fars** 3
Hessamoddin Ahmadi, Fakhreddin Mohammadian, Khadijeh Sharif Kazemi
- **A Study on Ancient Metal Works in Meymeh of Isfahan, Based on Petrography of Metal Slags** 4
Ali A'rab, Seyyed Iraj Beheshti
- **Re-identification of Vaqfabad Qanat in Yazd, An Urban Landscape in eighth and Fourteenth Centuries Hegira** 5
Ali-Asghar Semsar Yazdi, Ameneh Karimian
- **A Summery on the Methodology of Buffer Zone for the Ancient Jey in Isfahan** 6
Leyla Zaker Ameli
- **Southern Riversides of Araxes River through the Passage of Time, A Glance on Spatial and Time Dispersion of Settlements** 7
Sepideh Maziar, Ali Zalaghi
- **A Study on Mehmandūst Tower** 8
Negar Yousefi
- **Preliminary Report on the First Season of Archaeological Survey and Reconnaissance in Town of Qal'eh Ganj** 9
Mohammad Mortezaie, Salman Anjomrouz

RICHT

In the Name of God

ATHAR

SCIENTIFIC, & TECHNICAL and ART QUARTERLY

No. **79**,
Winter 2018

ISSN: 1024-2647

EISSN: 22-35-41

Owned by: The Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT)

Managing Editor: Jalil Golshan

Editor-in-Chief: Mahnaz Ashrafi

Editorial Board:

Seyed Mohsen Habibi (Ph.D), Farhad Tehrani (Ph.D), Seyed Hosein Bahreini (Ph.D), Mohammad Rahim Sarraf (Ph.D), Mehrdad Ghayomi Bidhendi (Ph.D), Hamideh Choobak (Ph.D), Mahnaz Ashrafi (Ph.D), Ali Zamani Fard (Ph.D)

Executive Director: Mohammad Ali Mokhlesi

Deputy Editor-in-Chief: Zatollah Nikzad

Editor: Abdollah Moazenzadeh Kolour

Translation into English: Shervin Moazami Goudarzi

Type and Layout: Nourbakhsh

Circulation: 1000 Editions

Secretariat: No. 2, Prof. Rolin St., 30tir st. Imam Khomeini St.

P.O. Box: 1136913431

Website: Journal.richt.ir/athar

E-mail: atharmiras@gmail.com

Price: 120000 Rials

Reviewer of the Articles:

This Issue:

Mahnaz Ashrafi, Alireza Anisi, Ali Aadraei, Behrooz Emrani, Majid Labaf Khaniki, Fathollah Niazi, Reza Nourozi, Zatolaah Nikzad

- Quotations from the contents of *Athar* are allowed under the condition that faithful reference to the article and the journal accompanies each.

- Contents of the articles shall not, necessarily, be regarded the *Athar* board's ideas.